

**ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ:
КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ**

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СУБЪЕКТНО-ОБЪЕКТНЫХ
ДЕТЕРМИНАНТОВ: КОММУНИКАТИВНЫЙ АСПЕКТ**

**FUNCTIONING OF SUBJECT-OBJECTIVE DETERMINANTS:
COMMUNICATIVE ASPECT**

Статтю присвячено аналізу функцій суб'єктно-об'єктних детермінантів – особливої семантико-синтаксичної категорії рівня речення – в комунікативному аспекті. Розглянуто позиції даних членів речення при суб'єктивному та об'єктивному порядку слів. Визначено їх роль при актуальному членуванні речення.

***Ключові слова:** суб'єктно-об'єктний детермінант, детермінантна конструкція, комунікативна функція, актуальне членування речення, тема, рема.*

The article is devoted to the analysis of the functions of subject-objective determinants – a special semantic-syntactic category of the level of the sentence – in a communicative aspect.

As a result of the study of subject-objective determinants in the communicative aspect, it was found out that these units in the process of actual division in the objective order of words can act as a topic, may be the first topic, together with the subject (or the second determinant) – the second topic – a complex topic. The subject-objective determinant can act as a rema and be in the postposition.

With the subjective order of words, the subject-object determinant in the role of the topic occupies a postposition, while the determinant – the rema stands in the preposition.

Setting the determinant – the topic in the middle of the sentence also creates an inverse order of words with a distant arrangement of the components of the rema.

Thus, for deterministic terms, their location can be considered normal not only at the beginning, but also in the middle, and at the end of the sentence. However, the position and the predominant position of subject-objective determinants are the position in the absolute beginning of the sentence, and the main communicative function of the units being studied is use as a topic.

Key words: *subject-object determinants, determinant structure, communicative function, actual division of the sentence, theme, rema.*

В статье проанализированы функции субъектно-объектных детерминантов – особой семантико-синтаксической категории уровня предложения – в коммуникативном аспекте. Описаны позиции данных членов предложения при субъективном и объективном порядке слов. Определена их роль при актуальном членении предложения.

Ключевые слова: *субъектно-объектный детерминант, детерминантная конструкция, коммуникативная функция, актуальное членение предложения, тема, рема.*

Процес формування речення починається з бажання мовця повідомити якусь думку реальному або потенційному співрозмовнику. Той, хто говорить, обирає для цього «потрібну йому структурну схему речення, яка визначається ступенем членування думки, наповнює цю схему потрібною лексикою і актуалізує той чи інший структурно-семантичний компонент речення (один або кілька)» [1, с. 79]. Мета висловлювання визначає вибір функціонального типу речення, задуману актуалізацію тих чи інших семантичних компонентів. Таким чином, комунікативний аспект висвітлює вже найперший етап

формування думки і супроводжує всі етапи формування речення, він впливає на «формування структурних і особливо семантичних властивостей речення» [1, с. 82] і відбивається в його актуальному членуванні.

Теорія актуального членування як особлива область лінгвістичних досліджень виникла у 20-30-і рр. ХХ ст., хоча багато положень, взятих за основу при вивченні даного явища, були висунуті ще Ф. І. Буслаєвим, Ф. Ф. Фортунатовим, А. Вейлем, Ш. Балли та ін. Значний внесок у формування актуального членування як самостійної області досліджень внесли чехословацькі лінгвісти В. Матезіус, Фр. Травнічек і В. Ертль. Сам термін «актуальне членування» належить В. Матезіусу. Він же запропонував бінарне членування речення на «результат» і «ядро» і розглядав взаємодію цих елементів як «функціональну (комунікативну) перспективу речення» [8]. Власне ще у В. Матезіуса намітилося розмежування «даного» / «нового», з одного боку, і того, що він називав результатом і ядром, – з іншого, тобто «вихідної точки повідомлення і того, що автор думки говорить щодо даної точки» [8].

Опис даного питання знаходимо і у І. І. Ковтунової. «Терміни «дане» і «нове» часто вживаються в тому ж значенні, що і тема і рема. Однак якщо надавати цим словам буквальний сенс, тобто розуміти під «даним» щось відоме з найближчого контексту або підказане контекстом, а під «новим» – дійсно нове, не згадуване в попередньому контексті, то неважко виявити, що поняття «тема» і «рема» не збігаються з поняттями «дане» і «нове» [5, с. 42].

Практично тема висловлювання дуже часто позначає дане. Але необхідно мати на увазі, що темою висловлювання може бути і невідоме, нове для читача або слухача. Новим нерідко буває початок оповідання, глави, абзацу, а у окремих авторів цілі уривки тексту побудовані так, що тема кожного речення позначає нове.

З іншого боку, поняття теми є більш вузьким поняттям, ніж поняття даного. Елементи даного в реченні в одних випадках грають істотну роль в його актуальному членуванні, в інших випадках виявляються для актуального

членування байдужими. Наприклад, елементи даного, які є залежними компонентами словосполучення, що становить рему, можуть не грати ніякої ролі в актуальному членуванні, оскільки рема в цілому містить в собі нову частину повідомлення: Я з цікавістю подивився *на нього* із своєї засідки (В. Биков). Отже, роль даного в актуальному членуванні залежить від місця елементів даного в синтаксичній структурі речення.

Рема може цілком позначати дане. Наприклад, склад висловлювання може бути даним, відомим, а комунікативна мета висловлювання полягає лише в підтвердженні або запереченні вже відомого факту [5].

Для комунікативного завдання кожного висловлювання важливо перш за все те конкретне відношення, яке встановлюється в ньому між тим, про що в ньому йдеться (ремою). Але те, про що йдеться, не обов'язково має бути відомим, а те, що говориться, не обов'язково повинно бути невідомим. Новим в кожному висловлюванні є відношення між темою і ремою. Саме це відношення і є комунікативною метою висловлювання. Тому сама по собі рема може позначати і не нове.

Отже, тема не завжди збігається з даним, а рема з новим. «Між цими поняттями існує практично часта відповідність, але не принципова тотожність» [5, с. 45].

Даність і новизна знаходять відображення в лексичному складі речення. Існують спеціальні категорії слів, які виражають дане, – особисті і вказівні займенники, власні імена, імена загальні, які називають певну особу або предмет.

В даному дослідженні під актуальним членуванням речення розуміємо «членування речення в контексті на вихідну частину повідомлення – тему (дане) і на те, що стверджується про неї – рему (нове)» [7, с. 22].

Тема – це предмет повідомлення. Друга частина висловлювання, що містить те, що повідомляється про тему, рема, «містить в собі основний зміст повідомлення і є комунікативним центром висловлювання» [5, с. 7].

Рема як комунікативний центр висловлювання обов'язково повинна бути виражена в реченні. Речення без реми неможливе. Тему, що позначає дане, в деяких випадках може бути пропущено [5, с. 47]. Існує тип висловлювань з «нульовою» темою – так звані «нерозчленовані» висловлювання.

Актуальне членування оформлюється різним порядком слів. При різному порядку слів сенс речення, його комунікативне призначення виявляється різним. Характер питання, на яке відповідає речення, наочно виявляє цю смислову відмінність, або, іншими словами, відмінність в актуальному членуванні речення.

Звідси виходить, що порядок слів у реченні слугує для вираження актуального членування речення. Відношення порядку слів до актуального членування – це відношення форми і функції. Тому вивчати ці два кола явищ необхідно в тісному зв'язку один з одним. Прямий порядок у послідовності тема – рема переважає і іменується прогресивним, об'єктивним, неемфатичним. Зворотний порядок рема – тема називається регресивним, суб'єктивним, емфатичним, хоча останній не завжди зумовлений цілями емфази.

Мета даної статті – проаналізувати функціонування суб'єктно-об'єктних детермінантів в комунікативному аспекті.

Розміщення детермінантів, як і розташування головних членів речення – підмета і присудка, підпорядковується правилам, які диктуються законами актуального членування речення.

I. При об'єктивному порядку слів:

1. Суб'єктно-об'єктний детермінант – тема розташовується на першому місці, перед ремою. Наприклад: *Їй потрібна робота спокійна, творча, з тихою радістю (Н. Ковалик); Ну, нехай Ілько явився, бо йому треба зарплату одробляти, а ти чого прибіг з кулаками? (О. Зима).*

Якщо мовець повідомляє, яка подія відбувається при даних, відомих обставинах (тобто в даному місці, в даний час, за певних умов і т. ін.), то

актуальне членування речення таке: тема – суб'єктно-об'єктний детермінант, рема – присудок або присудок + підмет.

Порядок слів у цих реченнях такий: детермінант – присудок + (підмет).

Присудок разом з підметом становлять нечленимий рематичний комплекс, що називає якийсь цілісний факт, подію. Присудок у такій ремі обов'язково передує підмету, як і в нерозчленованих висловлюваннях.

Схема актуального членування:

детермінант – **присудок + (підмет)**

тема

рема

Якщо в реченнях з початковим детермінантом, які повідомляють про те, що сталося при даних обставинах (за даних умов) або по відношенню до даного суб'єкту, підмет виражено невизначеним займенником *хтось* або *щось*, то за детермінантом іде не група «присудок + підмет», як зазвичай, а цей зменниковий підмет + присудок. Наприклад: *В серці щось кольнуло (Н. Ковалик)*.

Препозиція підмета – невизначеного займенника по відношенню до присудка в нерозчленованому комплексі, що передає інформацію про цілісну подію, факт, пояснюється тим, що невизначений займенник малоінформативний. Іноді він взагалі усувається, тоді виникає ряд з двох висловлювань, що мають різну граматичну будову, але виконують однакове комунікативне завдання – повідомити, яка подія має місце в даних, певних умовах. Наприклад: *В серці щось кольнуло (Н. Ковалик)*. – *В серці кольнуло*.

2. Суб'єктно-об'єктний детермінант може бути першою частиною в складі комплексної теми (або першою темою), якщо другою частиною (другою темою) є або підмет, або суб'єктно-об'єктний детермінант, що називає ту особу або той предмет, про який повідомляється. Наприклад: *В серці щось ворухнулось і обірвалося важким тягарем (Н. Ковалик)*.

Речення ділиться на складну тему і рему, якщо темою повідомлення є особа (предмет), включені в яку-небудь обстановку, що склалася, а метою висловлювання – повідомлення того, що відбувається з цією особою

(предметом) в даній ситуації (за певних умов). Складна тема (по суті можна говорити про дві теми) включає в себе не тільки вказівку на обстановку (умови, час, місце і т.ін.), але ще й назву дійової особи або носія ознаки. Отже, при розташуванні підмета за детермінантом, що починає речення, цей підмет обов'язково виступає в ролі теми, а ремою стає повідомлення про дії, стан або ознаку цього предмета або особи. Актуальне членування в цих випадках таке: детермінант разом з підметом (або другим детермінантом) становить складну тему, а присудок – рему.

Порядок слів наступний: детермінант + підмет (другий детермінант) – присудок.

При такому словопорядку в ролі підмета дуже часто виступають особисті займенники або імена власні. Це пов'язано з тим, що дійова особа або предмет (носій ознаки) вже відомі тому, хто говорить, а часто і адресату промовленого, вже були названі раніше або стали відомі із ситуації.

Схема актуального членування:

детермінант + підмет – **присудок**

тема 1 тема 2 рема

3. Суб'єктно-об'єктний детермінант – рема розташований після теми. Наприклад: *Він глянув на мене морозно-холодно, і я побачив миттєвий спалах ненависті й погорди **в його очах** (Р. Іваничук).*

Якщо мовець хоче уточнити будь-який факт вказівкою на особу, з якою відбувається дія, його місце, причину, час здійснення і т.ін., то актуальне членування речення має такий вигляд: весь склад речення, виключаючи один якийсь детермінуючий член, є темою і містить уже відомий факт, а цей детермінант – ремою, в ньому повідомляється основна інформація як уточнення даного факту.

Порядок слів у таких реченнях характеризується тим, що детермінант, що виконує роль реми, обов'язково стоїть в кінці речення.

Схема актуального членування:

Весь склад речення,
виключаючи детермінуючий член

детермініруєчий член

тема

рема

Оскільки тема в реченнях цього типу складається зазвичай з декількох членів речення, виявляється можливим зробити їх перестановку в межах теми, обов'язково зберігаючи кінцеву позицію за детермінантом, що є ремою. Комунікативний сенс висловлювання при цьому не змінюється, хоча стилістичне забарвлення може змінитися. Наприклад: *Він глянув на мене морозно-холодно, і я побачив миттєвий спалах ненависті й погорди в його очах* (Р. Іваничук). – *Миттєвий спалах ненависті і погорди побачив я в його очах*.

II. Суб'єктивний порядок слів (інверсія) виникає тоді, коли порушується логічно послідовне, «об'єктивне» розгортання думки від вихідного до повідомляемого, тобто від теми до реми [6].

Порушення порядку слів може бути двояким:

1. Прямий порядок змінюється на зворотний, при якому рема передуює темі. Схематично зворотний порядок слів можна уявити таким чином: Р – Т.

Речення, що будуються за схемою:

детермінант – **присудок + підмет**

тема

рема

Зворотний порядок слів буде представлений такими варіантами:

1) **присудок + підмет** – детермінант

рема

тема

Наприклад: *З'явилися сльози на очах* (Н. Ковалик);

2) **підмет + присудок** – детермінант

рема

тема

Наприклад: *Нові ідеї вже роїлися в голові* (О. Гончар).

Інверсивний порядок слів може виникати також в тому випадку, коли тема і рема не міняються місцями, але порушується послідовність присудок + підмет в складі реми.

Схема цього варіанту:

детермінант – підмет + присудок

тема *рема*

Наприклад: *Глухо хруснули суглоби, до лиця кров прилинула і озвалася давким болеем у скронях* (Н. Ковалик).

Інверсія повідомляє цим висловлюванням експресію мовлення.

2. Прямий порядок слів змінюється на дистантний, при якому частини одного компонента актуального членування (частини теми або частини реми) відокремлені один від одного другим компонентом актуального членування.

Схематично дистантне розташування можна позначити так:

Р – Т – Р.

Постановка детермінанта – теми – в середину речення створює інверсивний порядок слів з дистантним розташуванням компонентів реми, наприклад: *А іноді, не зізнаючись сама собі, колисала в душі заздрість* (Н. Ковалик); Ну, та хто його знає, *що людина в душі носить!* (Н. Ковалик).

В результаті дослідження суб'єктно-об'єктних детермінантів в комунікативному аспекті з'ясовано, що дані одиниці в процесі актуального членування при об'єктивному порядку слів можуть виступати в ролі теми, займаючи препозицію по відношенню до реми, що виражена присудком або нечленим комплексом присудок + підмет. Також суб'єктно-об'єктний детермінант може бути першою темою, складати разом з підметом (або другим детермінантом) – другою темою – складну тему і виступати в препозиції при присудку – реми. Суб'єктно-об'єктний детермінант може виступати і в ролі реми і бути в постпозиції.

При суб'єктивному порядку слів суб'єктно-об'єктний детермінант в ролі теми займає постпозицію, в той час як детермінант – рема стоїть в препозиції.

Постановка детермінанта – теми в середину пропозиції також створює інверсивний порядок слів з дистантним розташуванням компонентів реми.

Таким чином, для детермінантних членів нормальним можна вважати їх розташування не тільки на початку, але і в середині, і в кінці речення. Однак

характерною і переважною позицією суб'єктно-об'єктних детермінантів є позиція в абсолютному початку речення, а основна комунікативна функція досліджуваних одиниць – уживання в ролі теми.

Список використаної літератури

1. Бабайцева В. В. Предложение как многоаспектная единица синтаксиса / В. В. Бабайцева // Русский язык в школе. – 1984. – №3. – С. 78–82.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення / Л. О. Кадомцева. – К.: Высшая школа, 1985. – 127 с.
5. Ковтунова И. И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М.: Просвещение, 1976. – 239 с.
6. Крылова О. А. Детерминанты в аспекте коммуникативного синтаксиса / О. А. Крылова // Вопросы языкознания. – 1976. – №2. – С. 43–52.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
8. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. Пражский лингвистический кружок / В. Матезиус. – М.: Прогресс, 1967.
9. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
10. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа. – 1994. – 670 с.
11. Шведова Н. Ю. К спорам о детерминантах / Н. Ю. Шведова // Филологические науки. – 1973. – № 5. – С. 66–76.